

Byen, kirken og kirkestrukturen

Nogle overvejelser

Af Jakob Kieffer-Olsen

1. Indledning

Arkæologiske undersøgelser i de af vores byer, der eksisterede i middelalderen, omfatter ikke sjældent kirker og/eller kirkegårde. Det var tilfældet i Ribe i 1993, hvor dele af såvel en kirkebygning som en kirkegård blev udgravet. Kirken har tilhørt Gråbrødre-klosteret, den blev bygget i 1200-årene og nedrevet i 1500-årene, og lå lige syd for en af byens gader: Nordre Gråbrødregade. På den anden side af denne gade – altså nord for – lå kirkegården (fig. 1), og det er den, der har givet anledning til de efterfølgende overvejelser.¹

Udgravningen omfattede ca. 215 m² af den sydvestre del af kirkegården med 429 grave. Disse grave med skeletter udgør det hidtil største fundkompleks af denne art fra Ribe og dermed den største mulighed for at sige noget om ripensernes livsbetingelser i middelalderen. Overvejelser om forhold som repræsentativitet og datering blev gjort allerede under udgravningen og er fortsat lige siden.

Dateringen er foreløbig – bearbejdningen af udgravningen er blot lige påbegyndt – og lyder på, at kirkegården er taget i anvendelse kort efter 1250 og næppe har været i brug efter 1400.² Identifikationen af kirkegården må betragtes som foreløbig, idet der er tre muligheder.³ For det første kan den have tilhørt sognekirken Skt. Clemens, der lå ca. 40 m nord for Nordre Gråbrødregade. Skt. Clemens får imid-

lertid herved en meget stor kirkegård, og samtidig er dateringen vanskelig at forstå, idet kirken eksisterede i 1145 og først blev nedlagt ved reformationen. Den anden mulighed er, at kirkegården tilhørte gråbrødrene. Da deres kirkegård imidlertid ved reformationen lå øst for klosteret og dermed syd for Nordre Gråbrødregade, medfører denne identifikation, at kirkegården må være blevet flyttet, hvilket næppe er sandsynligt. Den tredje mulighed er, at kirkegården har tilhørt en nu ukendt kirkebygning.

Forsøget på at indpasse den udgravede kirkegård i Ribes kirketopografi har således ikke – endnu – ført til noget entydigt resultat. Muligheden af, at der her har eksisteret en nu ukendt kirkebygning, gør det nødvendigt at overveje, hvor stort kendskabet egentlig er til kirketopografien.

2. Ribes kirketopografi

Før Reformationen stod der – så vidt vides i dag – 14 kirkebygninger i Ribe (fig. 2): Domkirken, der tillige var sognekirke – fem sognekirker: Skt. Clemens, Skt. Hans, Skt. Peder, Hellig Gravs og Skt. Nikolaj, der tillige var kirke for benediktinernonnerne – tre klosterkirker: Sortebrødrenes Skt. Catharinæ, Gråbrødrenes Skt. Laurentius og Johanniternes – to hospitalskirker: Helligåndshusets og Skt. Jørgensgårdens – tre kapelkirker: Skt. Jørgen, Skt. Mikkel og Hellig Kors.

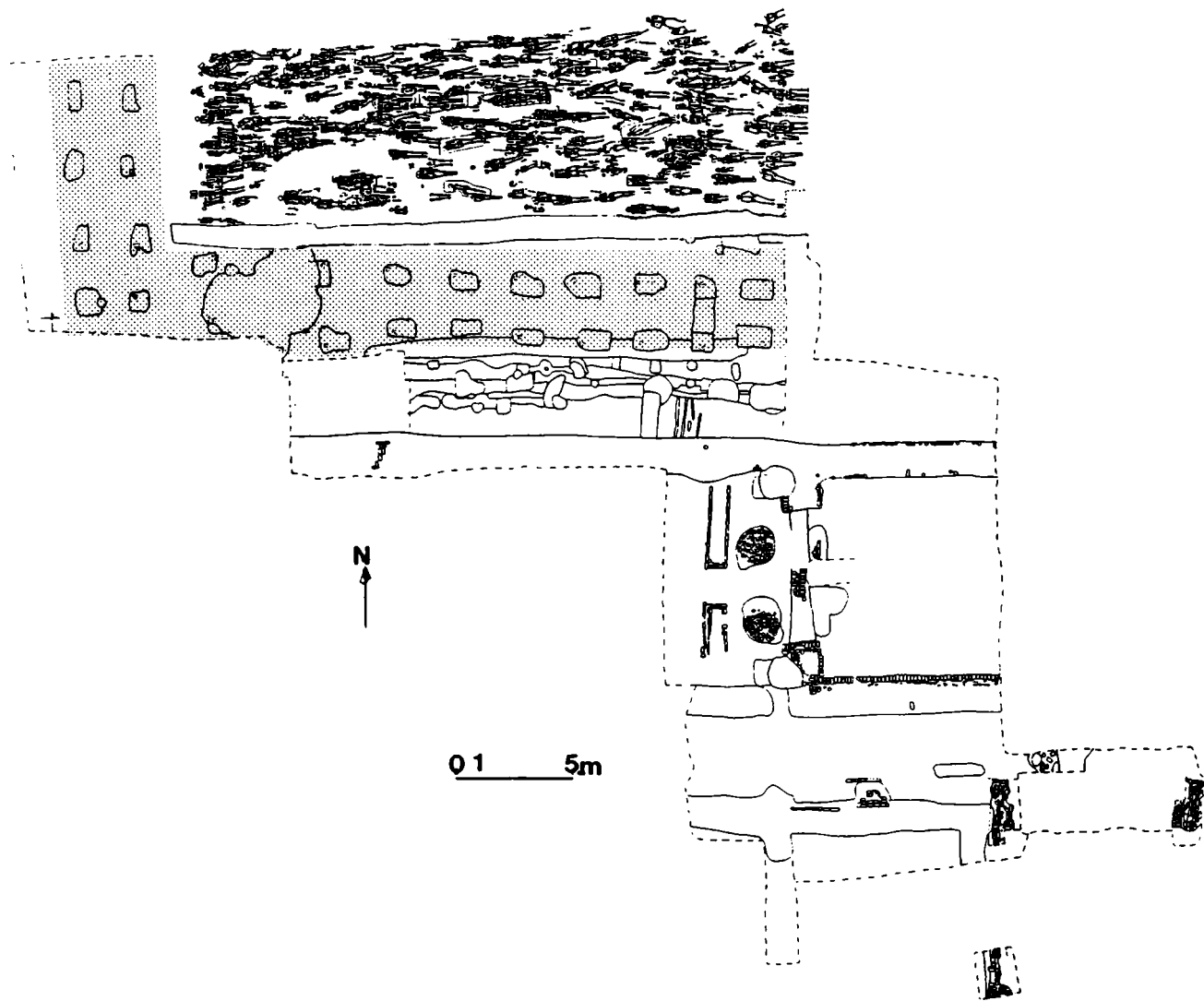
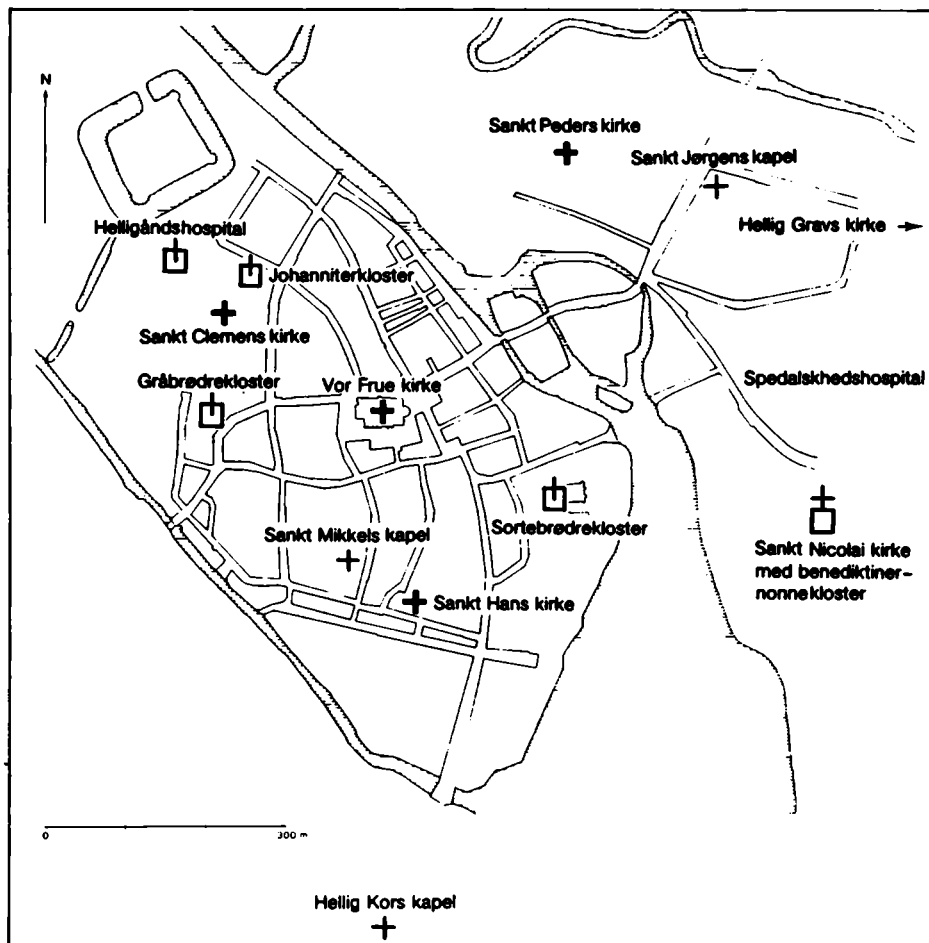

Fig. 1. I 1993 blev dele af Ribe Gråbrødre kloster udgravet. Det lå syd for den gade, der i middelalderen hed Nordre Gråbrødre gade, og øst for gaden, der gik fra Sønderport til Riberhus. På hjørnet nord for lå en kirkegård. Tegning: Børge H. Nielsen.

Fig. 2. Ved reformationen havde Ribe 14 kirkelige institutioner. Efter Nielsen 1985 s. 46.

Eksistensen, identifikationen, alderen m.v. af flere af byens kirkebygninger og de dertil hørende kirkegårde er, på trods af at Ribe er en af de danske middelalderbyer, hvorfra det skriftlige kildemateriale er bedst bevaret,¹ mere eller mindre usikker. Således har det været diskuteret om den kirke, der et par gange i 1400-årene benævnes Skt. Bartolomæus, var

en egen sognekirke eller – som det menes i dag – identisk med Hellig Gravs.⁵ Også spørgsmålet om Johanniterklosteret havde egen kirkegård eller anvendte Skt. Clemens sognekirkes har været rejst.⁶ Eksistensen af en egen kirke på Skt. Jørgensgården er usikker, idet funktionerne kan være varetaget af Hellig Gravs Kirke.⁷ Og endelig kan der peges på, at det

Fig. 3. Gennem tiderne er der efterretninger om fund af skeletter på en række steder, hvor der ikke positivt vides at have været kirkegård. A: Udgravningen 1993. B: Udgravninger umiddelbart syd for Domkirken. C: Tørvet 14. D: Bispegade 6. E: Set. Laurentii Gade 9. F: Albert Skeels Gade 4.

syd for selve byen liggende Hellig Kors Kapel skal være stiftet i slutningen af 1400-årene, hvilket er vanskeligt foreneligt med en 1700-tals oplysning om, at der er fundet murede teglstenskister på stedet, idet disse stort set hører hjemme før 1300.⁸

Eventuelle ukendte eller uidentificerede kirkebygninger kan antydes af såvel skriftlige kilder som arkæologiske iagttagelser. Et dokument fra 1238 bevaret i Løgumklosters brevbog fortæller om en grund ved vandet ved biskop Omers kapel. Overskriften fortæller, at grunden lå i Ribe. Kapellet kendes ikke fra anden side, og der er argumenteret for, at tilskrivningen til Ribe er forkert.⁹

Med arkæologiske iagttagelser, der antyder eksistensen af kirker, tænkes på begravelser. Ved to udgravninger i området syd for Domkirken blev der i de ældste lag fundet begravelser (fig. 3, B). Senest o. 1200 er området ophørt med at fungere som kirkegård.¹⁰ Der er ingen efterretninger om, at Domkirkens kirkegård har strakt sig så langt sydpå, men det er nok alligevel det, der er tilfældet. En sådan parallelforskydning af kirkestedet, som det også kendes fra f.eks. Aggersborg Kirke og den nedlagte Nybøl Kirke vest for Haderslev, kan tillige forklare fundet af ældre og retningsafvigende kirkegårdsbegravelser under den nuværende Domkirkes korsskæring.¹¹

Ved diverse byggearbejder, ledningsarbejder m.v. skal der være påtruffet begravelser flere steder i byen (fig. 3). Ingen af disse blev dengang inspiceret, og der er ikke foretaget arkæologiske undersøgelser til kontrol af oplysningerne. Imidlertid ligger toppen af de middelalderlige kulturlag i Ribe ofte i en dybde af 1 meter eller mere, hvorfor man ikke umiddelbart støder på dem ved almindelig lægning af elledninger, fjernvarme, vandledninger m.m. For

eksempel er der på nuværende tidspunkt ingen efterretninger om fund af begravelser i det område, hvor Hellig Gravs Kirke må have ligget.

Nord for Domkirken fremkom der o. 1985 skeletter ved kloakering på gårdspladsen bag huset Torvet 14.¹² Der er ingen efterretninger om, at Domkirkens kirkegård skal have strakt sig så langt mod nord. Kirkegårdsmuren er konstateret umiddelbart syd for husrækkens facader, og nord for muren gik der i middelalderen en gade.¹³

Syd for Domkirken i haven til Bispegade 6 stødte man engang efter 1951 ved nedlæggelse af en fjernvarmeledning på skeletter.¹⁴ Der er ingen efterretninger om kirkelige institutioner i denne karré.

Vest for Skt. Clemens Kirke i haven til Sct. Laurentii Gade 9 fandtes o. 1973 skeletdele.¹⁵ Nogle få meter syd herfor gennemførtes i 1982 en lille arkæologisk undersøgelse, hvor der ikke fandtes spor efter begravelser.¹⁶ Selvom en evt. kirkegård har haft sin afslutning mellem de to huller, kan der ikke være tale om en del af det nord for liggende Helligåndshus's kirkegård, idet dennes nordafgrænsning ligger helt oppe i Skt. Clemens Gade.¹⁷

Et stykke længere syd på blev der omkring 1939 ved udgravning til kælderens til Albert Skeels Gade 4 fundet skeletdele.¹⁸ Der er ingen efterretninger om kirkelige institutioner i dette område, der ligger umiddelbart vest for Gråbrødreklosteret, men på den anden side af vejen mellem Sønderport og Ribarhus.

Hvis alle disse efterretninger er korrekte, har Ribes kirketopografi set anderledes ud – med måske 18-19 kirkebygninger i stedet for 14. Imidlertid er det ikke et foruroligende højt antal, når man sammenligner med Viborg og Roskildes omkring 20 og slet ikke

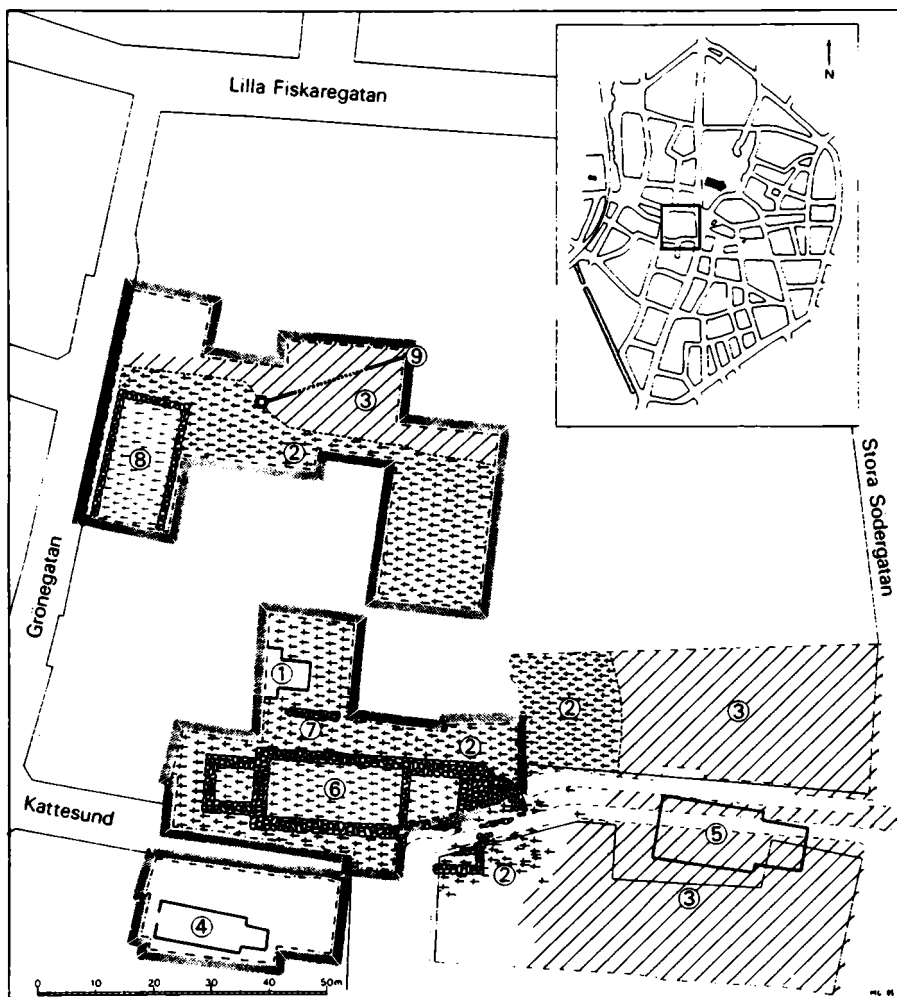

Fig. 4. Området omkring Skt. Drotten i Lund. 1: Stavkirke fra ca. 990-1050. 4: Stavkirke fra ca. 1050-60-1100. 5: Stavkirke fra ca. 1050-1100. 6: Stenkirke fra 1020-50 til reformationen. Kun den ældste kirkes kirkegård er markeret. Efter Nilsson 1985 s. 174.

med Lunds omkring 30. Og når det kommer til kompleksiteten i kirkesystemet, kan de for Ribe her beskrive muligheder slet ikke følge med den virkelighed, der er konstateret for eksempel i Lund og i Visby på Gotland.

De gentagne udgravninger af området omkring Skt. Drotten i Lund har afsløret fire kirketomter indenfor et areal på kun ca. 60 gange 120 m (fig. 4), og hver havde sin kirkegård, der mere eller mindre overlappede andre. Alle fire kirker var i funktion i

1000-årene, tre på én gang. Kun selve Skt. Drotten eksisterede middelalderen igennem, og det endda efter at have været klosterkirke i en periode, inden den blev sognekirke.¹⁹

I Visby på Gotland står ruinerne af Skt. Per og Skt. Hans stadig. Det specielle for disse to kirker er, at de er sammenbyggede og deler væg med hinanden. Arkæologiske undersøgelser i området har imidlertid vist, at en tredje kirke – tolket som Allehelgens kirken, Gotlands første – gemmer sig i området, og at alle tre har været sammenbyggede og fungeret på én gang (fig. 5).²⁰

En eventuel positiv identifikation af den kirkegård, som der blev udgravet et stykke af i 1993 i Ribe, må afvente yderligere udgravninger i området, og ventetidens mere eller mindre velbegrundede forslag kan vise sig at være alt for fantasifulde til at leve op til virkeligheden. Analyser af grave og skeletter kan således ikke udsættes for de repræsentative overvejelser, som identifikationen af kirkegården ville kunne give grundlag for. Spørgsmålet er imidlertid, om en identifikation overhovedet ville kunne anvendes som grundlag for en vurdering af repræsentativiteten.

3. Begravelsesareal – behov eller mode

Fra 1537 til 1539 virkede 'kirkebrækkeren' i Ribe. Som navnet antyder, bestod hans arbejde i nedbrydningen af de af Ribes kirkebygninger, der var blevet overflødige efter Reformationen. 2 mark for hver 1000 sten var prisen. Efter endt nedbrydning stod der to fungerende kirker tilbage: Domkirken og Skt. Catharinæ, mens Skt. Peder blev brugt til andre formål.

Reformationens forandringer i den kirkelige tro og organisation ændrede behovet for kirkerum og

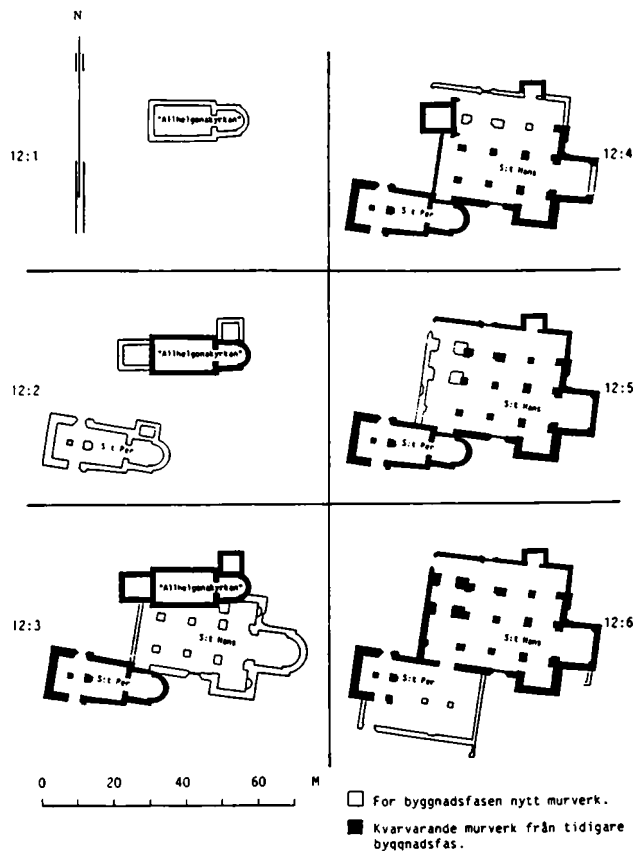

Fig. 5. Allehelgenskirken, Skt. Per og Skt. Hans i Visby. Den bygningshistoriske udvikling er her vist i seks faser. I tredje fase har de tre sammenbyggede kirker fungeret på samme tid. Efter Swanström 1986 s. 145.

kirkebygninger, men de ændrede ikke behovet for begravelsesplads. Når Ribe efter Reformationen kunne klare sig med to kirkegårde – Domkirken og Skt. Catharinæ, hvor der før var mindst elleve til rådighed,²¹ må det betyde, at der havde været en stor overkapacitet på dette område. Dog var det nok

sådan, at der før Reformationen var flere udenbys, der lod sig begrave i Ribe, end efter, men ikke i så stort antal, at det kan forklare nedgangen i kirkegårdsareal.

En overkapacitet af kirkegårdsarealer på op til seks gange det nødvendige²² giver teoretisk mulighed for en meget uens fordeling af begravelser over tid på den enkelte kirkegård. Spørgsmålet om »Hvem, der blev begravet hvor, til hvilken tid« får stor betydning for repræsentativiteten, når en kirkegårdsudgravning skal vurderes. Finder vi de syge på hospitalernes kirkegårde, byens folk på sognekirkegårdene, de fremmede på kapellernes og så fremdeles? Eller kunne moden f.eks. bestemme, at stort set alle i en periode blev begravet på tiggermunkenes kirkegård, for derefter nærmest i samlet trop at skifte til johanniternes og hospitalernes og derefter igen til sognekirkernes? Eller fordeler begravelserne sig efter familietraditioner, erhverv og/eller noget helt tredje?

Testamenter og alterstiftelser kan give et indtryk af skift i moden. Det er tilfældet i Schweiz, hvor der i byen Lausanne ses et skift fra klostre til sognekirker i 1300-årene.²³ Der er mig bekendt ikke foretaget en tilsvarende undersøgelse på dansk område, og en sådan ville ikke blot skulle se på testamenternes indhold, men også deres overlevering. Således nævner Danmarks Kirker om Ribe Gråbrødrekloster, at »En lang række gavebreve og testamenter viser, at brødrene middelalderen igennem er blevet flittigt betænkt af gejstlige, adelsfolk og borgere ...«,²⁴ men en gennemgang i 1994 i forbindelse med udstillingsarbejde viste, at disse gavebreve og testamenter først og fremmest betænkte Domkirken, fra hvis arkiv de stammer.

Et skift i interessen eller moden væk fra klostrene kan have været medårsag til, at Ribe Sortebrødrekloster i slutningen af 1300-årene og begyndelsen af 1400-årene var i så dårlig forfatning, at det en periode muligvis var opløst, og at kirke og kloster blev plyndret for værdigenstande.²⁵

En erhvervsmæssig fordeling af begravelserne ses for skomagersvendene i Roskilde (1450) og Odense (1516).²⁶ Begge steder holdt deres gilder til ved et alter i Gråbrødrenes kirke. Kilden fra Roskilde beskriver, at når et medlem af lavet døde, skulle brødrene følge ham til hans sognekirke og siden til klosteret, hvor han skulle begraves. Kilden fra Odense fortæller, at ikke blot skulle skomagersvendene og deres familie begraves på Gråbrødrenes kirkegård, men klosteret havde »... undt og tilstæd alle gildebrødre og søster ... en part og park af vor kiergaardt til deris jordefærd ... hvilken jord er paa sin lengelse fra den vestre kirkedør og neder til muuren og xiiij fra xyngeporten og bort i det søndre ...«. Med en sådan opdeling af en bys begravelsesplads bliver repræsentativitetsovervejelserne særdeles vanskelige.

Tidspunktet for ibrugtagningen af det i 1993 udgravede stykke kirkegård – kort efter 1250 – falder sammen med, at en række nye kirkelige institutioner blev etableret i Ribe. Sortebrødrene kom til 1228, Gråbrødrene 1232 og Johanniterne før 1311, muligvis ved midten af 1200-årene. Både Helligåndshuset og Skt. Jørgensgården er ældre end 1280 og Skt. Mikkel stammer fra før 1309.²⁷ Medmindre disse institutioner har overtaget eksisterende kirker og kirkegårde, må der være sket en voldsom forøgelse af kirkegårdsarealet i Ribe i 1200-årene, hvilket kunne antyde, at der på det tidspunkt er sket en ændring af begravelsesmønsteret.

4. Bykirkegårdenes arkæologi

Et forsøg på at skabe en ramme for vurderingen af repræsentativiteten og tolkningen af de 215 m² kirkegård med 429 grave ved at identificere kirken og se på byens kirketopografi må siges at være dødsdømt på forhånd. Selvom kirken kunne identificeres entydigt, er det ikke muligt med vores nuværende viden at sige noget som helst om, hvilke grupper af mennesker fra hvilken tid, der kan forventes at være begravet på kirkegården.

For arkæologen og antropologen er der for øjeblikket kun en vej: en så nøjagtig, objektiv og forudsætningsfri beskrivelse som muligt af det iagttagne samt af de analyser – arkæologiske, antropologiske, naturvidenskabelige o.s.v., som det er muligt at gennemføre. Fremtidens forståelse og tolkning må bygge på sammenligninger med udgravninger af andre bykirkegårde – og det kræver et stort materiale, for den konklusion, der er nået for Ribes vedkommende, må kunne udstrækkes til at gælde alle bykirkegårde, der stammer fra byer med mere end en eller to kirker. Kirkegårde fra landet må også kunne bruges som referencemateriale, hvis man da tør gå ud fra, at sognets beboere er begravet på sognets kirkegård, og at landklostrenes kirkegårde rummer ..., ja, hvem ligger egentlig begravet her?

Noter

1. Jantzen, Kieffer-Olsen & Madsen 1994; Jantzen, Kieffer-Olsen & Madsen 1995 og Kieffer-Olsen 1996. På Den antikvariske Samling i Ribe har udgravningen navnet ASR 1015.
2. Jantzen, Kieffer-Olsen & Madsen 1994 s. 32-33.
3. Kieffer-Olsen 1996 rummer overvejelser herover.
4. Nielsen 1985 s. 11.
5. Nielsen 1985 s. 59-60. Møller, Nyborg & Poulsen 1984 s. 845-846.

6. Nielsen 1985 s. 60-62, 68-70. Møller, Nyborg & Poulsen 1984 s. 831, 848-849.
7. Desuden kan der være en sammenhæng mellem Skt. Jørgensgården og Skt. Jørgens Kapel. Nielsen 1985 s. 64, 69-70, 71. Møller, Nyborg & Poulsen 1984 s. 845-846, 851.
8. Nielsen 1985 s. 71-72. Møller, Nyborg & Poulsen 1984 s. 851-852. Terpager 1736 s. 392. Kieffer-Olsen 1993 s. 129-130.
9. Nielsen 1985 s. 72.
10. ASR 564, se Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1988 s. 16-17. ASR 1150, se Klemensen 1996 s. 17-18.
11. Frandsen, Madsen & Mikkelsen 1988 s. 14-15.
12. ASR 1091.
13. Petersen 1985 s. 100-102.
14. ASR 1101.
15. ASR 1090.
16. ASR 5.
17. ASR 1200.
18. ASR 1089.
19. Nilsson 1985; Cinthio 1992.
20. Swanström 1986 s. 148-149.
21. Det vides ikke, om kapellerne Skt. Jørgen og Skt. Mikkel havde kirkegårde tilknyttet, mens usikkerheden om Skt. Jørgensgården havde egen kirke også må gælde en kirkegård. Om Skt. Catharinæns kirkegård efter reformationen se Møller, Nyborg & Poulsen 1984 s. 692-695 og Madsen, Jørgensen & Petersen 1984 s. 64.
22. Størrelsen af kirkegårdene er stort set ukendte.
23. Bisgaard 1991 s. 195.
24. Møller, Nyborg & Poulsen 1984 s. 846.
25. Møller, Nyborg & Poulsen 1984 s. 686. Græbe 1978 s. 17-18.
26. Nyrop 1904 s. 125, 374-375 med citatet. Om gilder/lav, kirker og begravelser se Bisgaard 1996.
27. Nielsen 1985 s. 58, 66-70.

Litteratur

- Bisgaard, Lars: For menigmand at forstå. Kirke og lægfolk i senmiddelalderen. *Nyt fra Historien* XI, 2, 1991, s. 193-201.
- Bisgaard, Lars: Gildernes religiøse rolle i det middelalderlige Svendborg. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum* 1996, s. 42-63.
- Cinthio, Maria: Några daterings- och tolkningsproblem aktualiserade i samband med bearbetningen av gravar och kyrkogård tillhörande Trinitatskyrkorna i Lund. *MEFA* 1992 1-2, s. 30-39.

- Frandsen, Lene B., Per Kr. Madsen & Hans Mikkelsen: Byudgravninger og bygningsarkæologiske undersøgelser i Ribe 1983-1989. *By, marsk og geest 1*, 1989, s. 2-27.
- Jantzen, Connie, Jakob Kieffer-Olsen & Per Kristian Madsen: De små brødres hus i Ribe. *Mark og Montre* 1994, s. 26-36.
- Jantzen, Connie, Jakob Kieffer-Olsen & Per Kristian Madsen: De små brødre. *Skalk* 1995 nr. 2, s. 11-16.
- Kieffer-Olsen, Jakob: *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark*. 1993.
- Kieffer-Olsen, Jakob: Ribe Gråbrødrekloster. *hikuin 23*, 1996, s. 107-116.
- Klemensen, Marie Foged: Arkæologisk undersøgelse på Torvet 9 i Ribe. *By, marsk og geest 8*, 1996, s. 17-22.
- Madsen, Per Kristian, J. Balslev Jørgensen & Søren Gottfred Petersen: Udgravninger på Sct. Catharinae kloster i Ribe. *Mark og Montre* 1984, s. 59-69.
- Møller, Elna, Ebbe Nyborg & Niels Jørgen Poulsen: *Danmarks Kirker. Ribe Amt*. Hæfte 9-10. København 1984.
- Nielsen, Ingrid: *Middelalderbyen Ribe*. 1985.
- Nilsson, Torvald: Drottenskyrkan och dess föregångare. Nya arkeologiska rön i Lund. *Kulturen* 1985, s. 173-182.
- Nyrop, C.: *Gilde og Lavsskruaer fra Middelalderen*, bd. I-II. 1899-1904.
- Petersen, Jens Erik: To somre i Ribes kloakker. *Mark og Montre* 1985, s. 99-108.
- Swanström, Eric: Allhelgonakyrkan, S:t Per och S:t Hans i Visby. *hikuin 12*, 1986, s. 133-154.